

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р свещеноиконом **ИВАН СТОЯНОВ ИВАНОВ**

за дисертация:

„ЛИТУРГИЧНИ АСПЕКТИ В КНИГА ОТКРОВЕНИЕ НА СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ (ГЛАВИ 4 И 5)“

с автор **НАКО ПЕТКОВ НАКОВ**, докторант към катедра „Библиестика“ в Богословския факултет при СУ „Св. Климент Охридски“

и научен ръководител: проф. д-р **ЕМИЛ ТРАЙЧЕВ СТОЯНОВ**.

На основание чл. 4 от Закона за развитието на академичния състав в Република България и заповед на Ректора на СУ РД 38-350 от 2.07.2024 г и решение на ФС на Богословския факултет от 20.06.2024 г. протокол н. 15, и протокол от Първо заседание на Научното жури от 16.07.2024 съм избран за член (автор на рецензия) за процедурата по присъждане на образователната и научна степен „доктор“ за дисертацията на Нако Петков Наков.

Сведение за докторанта и докторантурата

През 2017 г. Нако Наков е записан за обучение в Богословския факултет при СУ „Св. Климент Охридски“, Професионално направление: Религия и теология, Специалност: Теология, Магистърска програма: Религия и образование, задочна форма на обучение. През 2019 г. той завършва магистърския курс със среден успех от курса на обучение — Отличен 5,79 и среден успех от Дипломната работа — Отличен 5,75 с протокол на държавна изпитна комисия н. 21 от 11.02.2020 г. Въз основа на заповед н. 2 РД 20-930 от 09.07.2019 г. Нако Наков е зачислен на редовна докторантура в професионално направление 2.4. Религия и теология, Докторска програма „Теология“ — Свещено Писание на Новия Завет към катедра „Библиестика“, считано от 10.07.2020 г. до 10.07.2023 г. В периода на курса на обучение докторантът има 3 публикации, свързани с темата на дисертационното изследване, а също участие с доклади на научни конференции, както и участие в проект на катедра Библиестика. Показва сериозно отношение по време на обучението си и изпълнява Индивидуалния план. Отчислен е с право на защита със заповед н. РД 20-1840 от 11.10.2023.

Сведения за дисертацията и автореферата

Дисертационният труд е в обем от 200 печатни страници. Състои се от увод, три глави, заключение, списък с използвана литература (150 заглавия: 64 на кирилица, 86 на латиница, интернет сайтове), 338 бележки под линия. Авторефератът съдържа 27 страници.

Трудът разглежда значим аспект в областта на новозаветната библиестика, който застъпва не само строго библиестичните изследвания, но се прехвърля и върху литургичните аспекти по темата. Темата е предизвикателна от изследователска гледна точка, както споменава в своето Мотивирано предложение и научния ръководител на докторанта, „но и твърде многопосочна, а това е обективен фактор за трудност при

разработката“. Изследователската концепция е с добре формулирани актуалност, обект, предмет, хипотеза, цели и задачи. Методите са подходящи и отразяват спецификата на изследователската процедура. Проучената и използвана литература е по темата на труда. **Обект на изследването** е текстът на книга Откровение и по-конкретно текстовете в глави 4 и 5. **Предмет на изследването** е небесното богослужение и наличието на литургични аспекти в рамките на обекта на изследване. Привлечени са и използвани и съществуващите теории, и хипотези в светоотеческите и съвременните тълкувания на книга Откровение, както и специализираните изследвания, посветени на анализа на описаните видения от литургична и сакраментална гледна точка. **Цел на изследването** е да се проследят, интерпретират и представят литургичните и сакраментални елементи в книга Откровение (гл. 4-5). Авторът в дисертацията се спира на източниците, от които е черпил по повод книга Откровение при описанието на небесното богослужение. Юдейските и християнски литургични практики, съвременни на книга Откровение, книгите на Стария Завет и юдейската апокалиптична книжнина. **Задачи на изследването:** Поставените задачи в труда са разпределени в четири глави: 1. Юдейската апокалиптична книжнина и Откровението на св. Йоан Богослов — с. 21; 2. Исагогически данни за книга Откровение (авторство, време и място на написване, книга Откровение и новозаветният канон, съдържание, основни идеи и теми, видове тълкувания/ - 38; 3. Книга Откровение и християнското богослужение /раннохристиянското богослужение и корените му в юдаизма и литургическата употреба на книга Откровение/ - 67; 4/ Тълкуване на книга Откровение /гл. 4 и 5/ в перспективата на зададената тема – 108. В Увода подробно е представена историята на проучванията по въпроса. Заключението изчерпателно обобщава постигнатите резултати и представя основните изводи. **Заглавията на главите** обаче не са оформени според нужния научен стандарт, използван в дисертационните трудове и стоят разпокъсано, като че ли са подчинени на една глава, а именно основната тема на дисертацията. Това, както и други неточности по структурата на съдържанието, прави впечатление на някои от членовете на Първичното звено (Катедрата по Библиестика), отразено е в препоръките още на вътрешното обсъждане, но за съжаление не е променено. Съгласен съм със следната констатация: „Заглавията на главите дават усещане за някаква глобалност, която смущава, а и на фона на конкретното заглавие може да се мисли за „монография/и в дисертацията“. Т.е. всяка глава може да бъде самостоятелно изследване“ (доц. И. Найденов, становище КС).

Съдържанието на изследването се развива в различни посоки, като авторът акцентира на следните библейски тематики:

Исагогически данни за книга Откровение; Авторство, време и място на написване; Книга Откровение и новозаветният канон; Съдържание на книга Откровение; Послание до седемте Църкви в Мала Азия; Седемте печата (4:1-8:1); Седемте тръби (8:2-11:19); Гонение на Църквата от дракона и двата звяра (12-14); Седемте златни чаши (гл. 15-16); Победата на Христос над сатаната (17:1-20:6); Ново небе и нова земя (20:7-22:5); Основни теми и идеи; Видове тълкувания; Юдейската апокалиптична книжнина и Откровението на св. апостол Йоан Богослов; Книга Откровение на св. апостол Йоан Богослов и християнското; Богослужение; Древнохристиянското богослужение и корените му в юдаизма; Ангелското богослужение и Църквата; Мястото на Откровението в историята на Литургията; Литургийната употреба на книга Откровение; Тълкуване на книга Откровение (гл. 4-5).

В настоящата дисертация предмет на обосноваване и проверка е следната хипотеза: Небесното богослужение в книга Откровение и богослужението в древната Църква носят общи елементи дотолкова, доколкото имат общ корен в юдейското богослужение, познато от Йерусалимския храм и синагогата. Това обаче не е хипотеза, която може да

бъде изказана от специалист-библеист, а по-скоро повтаря литургичните хипотези, изложени подробно в изследванията на изтъкнати български и чуждестранни литургисти.

По отношение на **методологията**, която авторът използва, се констатира, че е много амбициозно предложена и реално надхвърля представеното в съдържанието на дисертацията. Според автора Откровението може да се разбира като тълкуване на съществуваща във времето на тайновидеца богослужебна практика в древната Църква, като това тълкуване, освен че придава богословско обяснение на съществуващите практики, то силно повлиява постепенното формиране и развитие на първите литургични последования. Авторът, който не е специалист-литургист не отрива и не информира какви точно литургични последования има в предвид.

В настоящия дисертационен труд Наков определя, че използва т.н. диахронен метод на изследване, следвайки семантичното развитие в течение на времето на някои термини и представя в различни текстове върху разглежданата проблематика, както и синхронния метод, като се опитва да установи смисъла на определени идеи или фразеология от разглеждания. В основата на проучването стои историко-критичния подход към текстовете, предмет на изследване, както и целия набор от инструменти за анализ, включени в него (текстов, жанров, изворов, редакционен и риторичен анализ).

Използвайки библеистичните си познания в областта на Новия Завет авторът изследва следните теми: 1. Поради човешката греховност светът е изкривен от самия човек и е свързан със злото, поради което идва момент, в който човешкият свят трябва да бъде унищожен, за да дойдат „ново небе“ и „нова земя“. 2. Призивът към покаяние е целта на Божественото; допускане на случващите се бедствия, при това този призив звучи не само в книга Откровение, но и в цялото Свещено Писание; 3. Злото постоянно расте и достига колосални размери, покварявайки Божието Творение; 4. Последната дума в историята на света е у Бога независимо от удивителната способност на злото да покварява и бързо да се разраства. 5. Съд над света предшества окончателното възтържествуване на Царството Божие, като този Съд се явява, като последен и главен момент в цялата човешка история и е централна тема в Откровението. 6. Ап. Йоан се обръща към хората с призивът „Буден бъди“. 7. Във времето на св. Йоан Богослов култът към императора е придобил статус на официален култ. Християните, твърдо вярващи, че един е истинният Бог, към когото подобава поклонение и служение, отказват служението пред императора, което води до тяхното мъченичество. Предлагат се Видове тълкувания на горепосочените евангелски теми: Основните и най-често срещани видове тълкувания на книга Откровение могат да бъдат обединени в следните седем групи: 1) Историческо тълкуване, книгата изобразява събития от всемирната история, свършвайки с Второто Христово пришествие; 2) Есхатологическо, в книгата се описват събития от последните времена; 3) Църковно-историческо – изчерпателно отразяване на историята на Христовата Църква; 4) Събития, съвременни на автора – гонения и изпитания; 5) По отношение на сравнителното богословие изследователите на Откровението търсят наличие на влияние на религиозни представи на други народи; 6) Тайнствено или духовно тълкуване – цялата книга би следвало да се възприема алегорически; 7) Еклектически – обединяват в себе си едни или други от гореизброените видове тълкувания. Смятам, че тази част от дисертацията е с най-изявен преносен момент, макар че цитираната литература по въпроса е недостатъчна и остаряла. В областта на библеистиката отдавна тези теми за намерили своето научно прецеждане и тълкуване. (срв. цялата информация по темата в дисертацията на стр. 22-68). Всъщност авторът в началото на тази глава прави добро описание на историята на изследванията на книга Откровение (срв. 9-20 стр.), което може да се приеме като приносен момент, както и изказването на интересната библеистична хипотеза, че книга

Откровение е функция на спецификата на епохата и интересът към нея се свързва с тежки социално-политически моменти (нещо типично и за старозаветната апокалиптика).

Трябва да подчертая пред уважаемото Жури, че като специалист-литургист акцентът в рецензията ми разглежда определени теми в дисертацията на г-н Наков, които будят интерес и в контекста на строго литургичните изследвания. Авторът прави опит да навлезе в света на новозаветната херменевтика, като обаче имплантира принципите на литургичната методология. Тези тематика се разглеждат в следната част от съдържанието. (срв. стр. 69 –). Една голяма част от представеният тук текст на дисертация на г-н Наков е заимстван идейно, смислово и дори цели пасажии от текста от книгата: *Иван Стоянов Иванов (Кюмурджийски), От berākāh към eūcharistia. От юдейската към християнската литургична практика, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2121.*

Съгласявам се с препоръките направени от страна на членове на Първичното звено по време на вътрешното обсъждане на труда, че в дисертацията на Наков видимо липсват основни изследвания на Р. Тафт, на М. Арранц, на Ч. Джираудо, на на Макариополски еп. Николай Кожухаров, на архим. А. Делипапазов, на протопр. Бл. Чифлянов на свещеноиконом И. Иванов, които биха били полезни за по-доброто разглеждане на литургическите аспекти. В дисертацията са представени някои важни за развитието на богослужението в раннохристиянската епоха извори, които обаче са дадени в основния корпус на текста, без да бъдат разграничени и представени като самостоятелни и независими текстове, поради това прави впечатление, че тези текстове за авторски на дисертанта, би било добре да бъдат разположени в отделни параграфи или най-добре в приложение.

По отношение на текстът на втора глава: Книга Откровение на св. апостол Йоан Богослов и християнското богослужение. Авторът, на основание на вече известни в научното пространство хипотези, и определения, взаимства и такива които се откриват и в моите ранни изследвания и публикации, че независимо от факта, че новозаветният канон или определенията на Светите Вселенски събори се формират окончателно едва след IV век, християнското богослужение съществува още с раждането на Христовата Църква. Водена от Светия Дух, Църквата изгражда и укрепва историческите основи на вярата в Господ Иисус Христос за пълноценен литургичен живот и мисионерска проповед, тенденция, която се изследва от литургистите от началото на 20 век в лицето на автори като прот. Йоан Майендорф и алхим. Киприан Керн. За съжаление тези автори, както и последващите изследвания не са застъпени в дисертацията. Древнохристиянското богослужение и корените му в юдейското богослужение са разгледани от докторанта в компилативен смисъл, на основание на книгата на проф. Иван Иванов, и съпоставени с някои древни извори, цитирани по съвременни автори и вторична литература.

Така например литургични действия в богослужебния храм ритуал, молитвата Sema Israel („Слушай, Израиле“), синагогалното богослужение, молитви, песнопения, антифони и четива и най-подробно разказани по Иванов и Аранц: встъпителни псалмопения и молитви, Sema с придружаващи молитви, благословии или молитвата Semoneh ‘Esreh (буквално „осемнадесет“ или осемнадесет славословия), четене от Закона, четива от пророците, заключителни благословии. Четене на Писанието и пророците в синагогата е било в основата на богослужението, като този елемент в някаква форма е запазен и в християнското богослужение. Благодарение на синагогата юдейството, а след него и християнството започва да гледа на четенето на Свещеното Писание като на част от богослужението, като форма на молитва, и други.

Същото взаимстване на текстове, идеи и хипотези се открива в следващата част на дисертацията, отнасяща се до Ангелското богослужение и Църквата: ранните етапи на формиране на богослужението стават видими редица елементи, някои от които

определят историята на развитието на богослужението до наши дни като евхаристийната паровоза, участието на Църквата в ангелското богослужение, акцента върху значимостта на тълкувателя на Писанието, честването на св. Евхаристия като акт на Църквата в нейната вселенска цялост, и асоцииране на св. Евхаристия със Съда над света и възприемането на св. Литургия като духовна битка.

Приноси на дисертацията:

Появата на подобно изследване, според Нако Наков, е свързана с отсъствието на изчерпателни библеистични и херменевтични трудове в България върху разглежданите литургични аспекти в книга Откровение на Св. Йоан Богослов (глави 4 и 5)”, както и с желанието му да бъдат проследени и систематизирани някои модерни тенденции във връзка с изследването на Апокалипсиса.

Научният ръководител и авторът предлагат конкретните приноси: 1. Настоящото изследване е пръв опит в българската православна библеистика, посветен на литургичните аспекти на книга Откровение (гл. 4-5); 2. За първи път в българската библеистика се прави систематизиран обзор на тълкувателната традиция, свързана с книга Откровение, от първите екзегетични коментари на творбата до наши дни; 3. Новостта на предложения труд се корени в неговия допълващ характер по отношение на недостатъчно разработени аспекти на отношението между древнохристиянските литургични практики и синагогалното богослужение и тяхната връзка с книга Откровение (гл. 4-5) както в българската, така и в световната библеистика (не съм съгласен това да бъде определено като принос); 4. Представеният труд очертава перспективи за бъдещо академично изследване върху целия текст на Откровението с оглед на тематичната му насоченост, богословско значение и особено неговото литургично и сакраментално измерение (това има препоръчителен апарктер, а не пирнос в науката).

Обективност и оригиналност на дисертацията:

На основание на констатиране на нередности в точността на цитирането (срв. становище на Е. Дамянова) и обективното свидетелство на експертизата за антиплагиатство на представения текст от докторант Нако Наков (срв. и на основание на мои лични проучвания, съпоставяйки текста на “OECUMENIUS ON THE APOCALYPSE NOW PRINTED FOR THE FIRST TIME FROM MANUSCRIPTS AT MESSINA, ROME, SALONIKA AND ATHOS EDITED WITH NOTES BY H. C. HOSKIER ANN ARBOR UNIVERSITY OF MICHIGAN 1928”, чиито текст е използван, превеждан, интерпретиран, но не точно цитиран от автора в дисертацията (на разгънат тест от 170 страници, авторът само два пъти цитира изданието Oecumenius, Commentary on the Apocalypse. – Halton, T. P. (ed. et al). The Fathers of the Church: A New Translation, Vol. 112, Washington, 2006), на становищата на членовете на Катедра „Библеистика“ и на Мотивираното предложение на научния ръководител проф. дбн Е. Трайчев¹, се наблюдава сравнително сходство със защитена магистърска теза от автора. Това поставя представения дисертационен труд в сериозна зависимост спрямо защитения преди години текст и може да се приеме за надграждане на проучванията в тази насока, както и сериозно заявена претенция за обективност на изследването и принос в областта на Библейското богословие.

Реквизити:

---

¹ „Във връзка с резултатите от тест за антиплагиатство на дисертационен текст на тема „Литургични аспекти в книга Откровение на св. Йоан Богослов (глави 4 и 5)“ бих желал да предложа на вашето внимание следните мои наблюдения. Тъй като отблизо следях процеса на изработка на горесцитирания дисертационен труд, а също така и на магистърската теза на Нако Наков на тема „Небесното богослужение в книга Откровение на св. Йоан Богослов“, мога да отбележа, че познавам в детайли двата текста и моята констатация е, че в тях не присъстват чужди идеи или текстове. Там където има ползван чужд научен труд, той надлежно е отбелязан като такъв с името на съответния автор“.

Документацията, представена по процедурата, е пълна и са направени изискуемите проверки.

Декларирам, че нямам съвместни публикации с кандидата.

Цитирането под черта отговаря на стандарта.

Езикът и стилът на изследването са ясни. В техническо отношение текстът е коректен.

Библиографията и използваната литература не са структурирани правилно. Трябва да бъдат изведени в отделни параграфи изворите, първичната и вторичната литература, издания.

Публикации по темата на дисертационния труд:

1. Наков, Н. „КНИГА ОТКРОВЕНИЕ И ХРИСТИЯНСКОТО БОГОСЛУЖЕНИЕ“, Сборник с доклади от международна научна конференция „Промените в глобалния свят и новите решения“, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, 2021, с. 156- 165.
2. Наков, Н. „РАННОХРИСТИЯНСКОТО БОГОСЛУЖЕНИЕ И НЕГОВИТЕ КОРЕНИ В ЮДАИЗМА С ОГЛЕД НА ТЪЛКУВАНЕТО НА КНИГА ОТКРОВЕНИЕ НА СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ“, Сборник с доклади, Научна конференция „Хармония в различията“ София, 10.12.2021, с. 59-68.
3. Наков, Н. „БУНТЪТ НА ДУХА В ЙОАНОВИЯ АПОКАЛИПСИС И ПРИЗИВЪТ КЪМ ПОКАЯНИЕ (Послания до Църквите, книга Откровение, гл. 1 - 3)“, Сборник с доклади от IX Международна научна конференция, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, 2022, с. 536-545.

В заключение

На основание на цялостната работа на дисертанта по време на обучението си в Богословския факултет, на представения дисертационен труд и публикуваните статии, свързани с темата на дисертацията, въпреки констатираните недостатъци в работата се откриват приноси, особено в първата глава, и това определя представения труд „Литургични аспекти в книга Откровение на св. Йоан Богослов (глави 4 и 5)“, като дисертабилен.

При успешна защита на дисертационния труд „Литургични аспекти в книга Откровение на св. Йоан Богослов (глави 4 и 5)“ препоръчвам на уважаемото Научно жури да гласува положително за присъждането на научната и образователна степен „доктор“ на г-н Нако Наков.

София, 09.10.2024 г.

Проф. д-р свещеноиконом Иван Иванов